

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Литвинова Т.Ф. “Поміщицька правда”. Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) / Т.Ф. Литвинова. – Д. : “ЛПРА”, 2011. – 732 с.

Актуальність теми, значущість результатів дослідження, що знайшли своє втілення в рецензованій монографії, цілком очевидно зумовлені низкою вже традиційних проблем української (також і зарубіжної) історіографії, яка намагається отримати наукове знання про генезу соціальних явищ у контексті інтелектуального простору, ширше – складних суспільних трансформацій. Тому треба схвально оцінити зусилля її авторки дати науково обґрунтовану відповідь на численні запитання стосовно дворянства як суб’єкту пізнавального процесу, людей певної доби в категоріях тогочасної культури, матеріальних обставин та ідейних (ідеологічних) імператив.

Якщо проблема поміщицько-селянської взаємодії вказаного періоду більш-менш докладно представлена в історіографії (зокрема й у контексті теорії “класової боротьби”), то предметна сфера рецензованої монографії, подана як відображення цієї взаємодії у системі уявлень регіонального дворянства, на тлі адаптації, соціокультурних реалій, новоформованих ідентичностей, системи цінностей, та ще й через призму переваг сучасної методології, – засвідчує цілком інноваційний підхід до вивчення і пояснення цього соціального феномену.

Праця Т.Ф. Литвинової приваблює ґрунтовністю. Доробок наскільки значний, що знайомство з ним потребує часу, копіткого, вдумливого читання/перечитування. Усе це почасти пояснюємо характером обраного дослідницею дисциплінарного поля, в якому повсюдно фігурують думки “говірливіших” за селян дворян та інтелектуалів. Узагалі до одних із сильних сторін монографії варто віднести історіографічний аналіз, який аж ніяк не обмежений анотованим переліком доробку попередників. Внесення суттєвих уточнень в існуючі історіографічні образи відомих представників дворянства Лівобережної України, з одночасним розширенням кола репрезентантів інтелектуального середовища, на наш погляд, ключова ознака/особливість високого ступеня автентичності положень, водночас – достовірності наукової новизни цього справді фундаментального дослідження.

Свою продуктивність, як модель пояснення минувшини, тут демонструє інтелектуальна парадигма. Авторка аргументовано наголошує власне на інтелектуальному вимірі соціальної історії. З погляду прийнятих у новітній (принаймні українській) історіографії підходів, вона виправдано додає до цього регіональну методологічну колористику. Високої позитивної оцінки заслуговують зусилля докладно прояснити категоріальний апарат. Окрім, власне “селянського питання” (з широким спектром його синонімії (с.33 та ін.)) також ідеологію, котру осмислено й залучено не як усталену систему, а комплекс ідей, поглядів, уявлень (с.36–38), що, зрозуміло, засвідчує новаторський характер доробку, принагідно підносить планку його оцінювання.

Структура дослідження з погляду предмету не викликає заперечень. Її запропоновано в контексті ґрунтовного тлумачення численних теоретико-методологічних та “технологічних” аспектів пізнавального процесу. Відтак частини (розділи) й підчастини

(підрозділи) монографії добре продумані, кожна з них завершується логічними висновками, водночас вони виконують роль, як тепер прийнято у зарубіжній історіографії, своєрідних маркерів основних напрямів творчого пошуку.

Дослідження виконано на солідному джерельно-літературному матеріалі. Сукупно він налічує більше 2 тис. позицій. Зроблено це настільки продумано й акуратно (зазвичай посилання супроводжуються розгорнутими авторськими міркуваннями, які слугують мотивованими уточненнями до тих чи інших припущень/тверджень), що відсутність наприкінці книги “обов’язкового” списку літератури не повинна створювати особливих труднощів читачеві.

Джерельна база дослідження переконливо достатня, надто щодо численних письмових пам’яток, продукованих дворянством регіону. Крім того, авторка виправдано спирається на визнані здобутки “дніпропетровського джерелознавства”, що дає їй змогу предметно прояснити механізми опрацювання джерел, вибудувати логіку розкриття їхнього інформаційного потенціалу та власне прийомів роботи з ними.

Схвалення, вочевидь, заслуговує сама спроба тематично “опуститися” в дореформений період, який традиційно вважається менш зручним для істориків і де нагода обіпертися на доробок попередників випадає порівняно рідше. Дослідниці довелося долати чималі труднощі, викликані потребою аналізувати т.зв. “масову” історію, надто розмаїту в цьому разі варіаціями трактування рівня достатку, віку, освіти, способу життя та думання сотень людей. Де можливо, розмисли авторки подано в унісон із поглядами урядовців та громадськості на одне з головних суспільно-значущих питань періоду дослідження – селянське. Принагідно вона продуктивно полемізує з представниками української та зарубіжної історіографії, зокрема й щодо згаданих уже теоретико-методологічних положень, дає розгорнуту характеристику поширеній у реаліях кінця XVIII – першої половини XIX ст. термінології (“словосполучень”) (с.99 та ін.). На цій основі аргументовано мотивує формулювання проблеми саме як “дворянства та селянського питання”.

Коли треба (вважає за доцільне), Т.Ф. Литвинова “переміщується” в передісторію проблеми, з метою простежити процес кристалізації нової шляхетської ідентичності, відтак – технології вироблення самої візії селянського питання. Воно з’являється у складній взаємодії місцевих традицій та дедалі відчутнішого російського впливу. На цій основі поміщиків представлено чи не оптимальній візії – в умовах соціальної практики кріпосництва. Це дало змогу ширше висвітлити й дотепер мало з’ясовану проблему благодійності дворянства Лівобережжя першої половини XIX ст. Проте справжнім науковим проривом вважаємо успішну спробу концептуально переглянути соціальні взаємини селян і поміщиків.

У монографії знайшлося місце для дослідження проблем виходу соціально-економічних проектів дворянства на публічний рівень, “пануванню чи виживанню” поміщиків у переддень скасування кріпацтва та ін. При цьому авторка пропонує цілу низку підходів до переосмислення вад історіографічної традиції, зокрема й незвично інноваційний погляд на протистояння між дворянством і бюрократією. Ще більш інтригуюче виглядає її висновок, що малоросійське шляхетство здебільшого виявило готовність до емансипації селян. Вочевидь, тут ми маємо справу зі справді якісно новим поглядом на проблему. З певним перебільшенням, викликаним відомим феноменом психологічної залежності дослідника від власної візії.

Висновки, запропоновані Т.Ф. Литвиною, не викликають критичних зауважень: вони добре продумані, змістовно відображають величезний фактичний матеріал, створюють підстави для переосмислення низки проблем українського суспільства на початковому етапі модернізації (зрозуміло, як творча людина, що перебуває “у фокусі” проблеми, дослідниця самокритично визнає – ряд сюжетів, аспектів теми потребують додаткової деталізації (с.701)). Основний висновок полягає в тому, що у систему уявлень еліти Лівобережної України селянське питання входило поступово, а його сприйняття еволюціонувало від традиційної специфіки соціальної взаємодії до усвідомлення потреби перебудови стосунків, які так чи так повинні були відповідати загальнодержавній кріпосницькій системі. Як

результат: у ставленні до проблеми емансипації селян дворянство регіону постає не так “реакційним”, як “суб’єктом соціальної взаємодії”.

Загалом рецензована монографія має багато сильних сторін. Із глибоким знанням проблеми дослідниця полемізує з колегами навіть тоді, коли професійний авторитет окремих із них загальноновизнаний (А. Каппелер, І. Гуржій, автори 2-томного нариса “Історія українського селянства”) (с.32 та ін.), або коли мову треба вести про незручний для історика політичний вплив на розвиток історіографії. Її міркування інколи виходять за межі основного предметного поля, оскільки так чи так вони присвячені мікроісторичним сюжетам, проте зроблено це зі знанням справи і часто настільки переконливо, що власне маргінальне втрачає своє традиційне значення (другорядного, побіжного), істотно розширює й органічно доповнює загальну колористику тематики.

Щодо критичних зауваг, то вони незначні. З-поміж тих огріхів, що привернули мою увагу, така. Текст книги, на чому вже наголошувалося вище, добре вичитаний, проте навряд чи все виглядає досконалим із погляду використання україномовних відповідників: “скоріш” вжито замість “радше”, “швидше”; “у даному разі” – “у цьому разі”; “у значній (повній) мірі” – “значною (повною) мірою”; “необхідність” – “потреба”; “не дивлячись на” – “незважаючи на” тощо. Зрозуміло, дослідниця має право на власний стиль репрезентації свого доробку, однак, думаю, орієнтація на норми сучасного правопису була б прийнятнішою.

До дискусійних проблем, точніше сказати навіть таких, що покликані розширювати межі запропонованого дискурсу, можна віднести наступну ідею. Феномен “малоросійське дворянство” подано як щось етнічно однотипне (у контексті чи не виключно “нових соціальних ідентичностей”). Звідси, запропонована полеміка виглядає не завжди категоріально оптимальною. Здається, варто було дещо “пом’якшити” тлумачення культурного взаємовпливу, використавши, приміром, ту ж таки ментальну термінологію, яка хоча й визнається “незручною”, проте все ж менш громіздка за поняття “етнос”, “культура”. Тоді питання – чому, як, завдяки кому кріпацтво поширювалося на теренах Лівобережжя – отримали б набагато адекватніше пояснення, бо спиралися б “кон’юнктуру часу” – образи світу (думок), уявлення, форми повсякденної практики поведіння малоросійської еліти. Власне треба було б ліпше прояснити і сам феномен “малоросійськості” (самості) тутешньої еліти, як вона “прописувалася” в тогочасних ідеях та поглядах, адаптаціях і рецепціях. Згадаймо (словами Н. Яковенко), що ще на початку XVIII ст. “ворог-лях був людиною “своєї” політичної та культурної орбіти, натомість одновірний “москаль” – ніби істотою з іншої планети, засадничо відчуженою від українців”. Не претендуючи на повноту такого визначення взаємного сприйняття культур, усе ж запитаю: невже за неповне століття ця контрастність зникла безповоротно? Адже авторка сама зазначає: на межі XVIII–XIX ст. еліта все ще зберігала усвідомлення потреби відстоювання не тільки власних станових, а й інтересів краю в цілому. Зрештою, веде мову про саме “уповільнену” соціально-економічну адаптацію лівобережного дворянства до імперських структур.

У цілому ж, і в багатьох “деталях” на сторінках “Поміщицької правди...” звучить оригінальний діалог учасників суспільно-політичного (реформаторського та контрреформаторського, публіцистичного) процесу кінця XVIII – першої половини XIX ст., представників різних історичних наукових шкіл, власне самої авторки. Рецензовану працю виправдано буде оцінити як завершений, вагомий, продуктивний крок на шляху антропологізації дворянсько-селянської історіографії, виконаної на інтелектуальному пограниччі. Достатньо вдалий, щоб відмова від крайньої селяноцентричності аграрного питання на користь поміщицкознавства відтепер була якісно по-новому поставлена на порядок денний істориків-практиків.

У монографії Т.Ф. Литвинової історична наука отримала більш повне знання про інтереси, уявлення й мрії, а насамперед потреби та прагнення соціальної верстви дворянства.

Рецензована книга побачила світ у відомому Дніпропетровському видавництві “ЛІРА”, що має визнані традиції книгодруку. Це гарантувало належний дизайн, якісний поліграфічний рівень видання.

Юрій Присяжнюк